

De klucht

Nu noch (Toe maar)

**in hedendaags Nederlands,
andere kluchten, sproken en boerden**

Van Robert Castermans zijn ook verschenen:

Alles over vrouwen versieren, De beste versiertips, Deel 2

Lovematches, Alles over vrouwen versieren, Deel 1

De Nachtwacht van de Middelnederlandse literatuur, Een bloemlezing van Middelnederlandse letterkunde in hedendaags Nederlands

Beatrijs, De beste versie van de Middelnederlandse tekst en een vertaling in hedendaags Nederlands in doorlopend proza

Elckerlijc in hedendaags Nederlands, De zedenleer hoe iedereen de zaligheid kan verwerven, Hoe ieder mens gedagvaard wordt om voor God rekenschap af te leggen

De blootsvoetse broeders (De bervoete broers) en Stout en Onbeschaamd (Stout ende Onbescaemt) in hedendaags Nederlands, En andere kluchten van de rederijkers

Karel en Elegast (Karel ende Elegast), De beste versie van de Middelnederlandse tekst en een vertaling in hedendaags Nederlands in doorlopend proza

Het esbatement van den appelboom (Het esbatement over de appelboom) in hedendaags Nederlands en andere kluchten van de rederijkers, Met een uitgebreide toelichting and with a summary in English of The Farce of the Apple Tree

Lanseloet van Denemarken en De heks in hedendaags Nederlands, Een verkrachter of een verleider?

Granida van P.C. Hooft in hedendaags Nederlands, Met een uitgebreide toelichting

Salarisonderhandelen, De beste strategieën en tips voor een hoger salaris

Zie over deze boeken:

www.robertcastermans.nl

www.salarisonderhandelen.nl

en

www.bravenewbooks.nl/robertcastermans > alle boeken

Robert Castermans
en
Henri Castermans †

De klucht

Nu noch (Toe maar)

**in hedendaags Nederlands,
andere kluchten, sproken en boerden**

**Onderbroekenlol
in middeleeuwse literatuur
en een pittige polemieek
met prof. dr. Ludo Jongen**

4de, herziene en uitgebreide druk

Robert Castermans Publishing
Amsterdam
2025

1ste druk 2020

2de, herziene en uitgebreide druk 2023

3de, herziene en uitgebreide druk 2024

4de, herziene en uitgebreide druk 2025

Robert Castermans Publishing is een imprint van Brave New Books B.V.

Copyright © 2025 Robert Castermans

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd of openbaar gemaakt, op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur. Tekstmining en datamining van deze uitgave of delen ervan zijn uitdrukkelijk niet toegestaan.

All rights reserved, including those for text and data mining, AI training, and similar technologies.

Vormgeving en omslag 1ste druk: Get Digital – Silvio van Ginkel
Vormgeving en omslag 2de, 3de en 4de druk: xpressie – Arnoud Bernhard

ISBN: 9789465209654

NUR: 613, 620, 621, 622, 307 – mediëvistiek, Nederlandse taal en letterkunde algemeen, Literatuurgeschiedenis van de Lage Landen, Letterkunde, Toneel-, theater- en filmteksten, ook scenario's
Trefw.: Nu noch, Toe maar, klucht, esbattement, sproke, boerde, onderbroekenlol in middeleeuwse literatuur, middeleeuwen, Nederlandse letterkunde, Nederlandse literatuur

Afb. voorplat: schilderij van Pauwels Franck (ca. 1540-1596)

*In loving memory of
In liefdevolle herinnering aan*

*Riet Castermans-Janssen
13 november 1923 – 27 juli 1980*

*Fons Castermans
22 september 1925 – 3 april 2022*

*Henri Castermans
19 september 1950 – 18 september 2023*

Zie over Riet en Fons: <https://salarisonderhandelen.nl/in-memori-am-fons-castermans>

Zie over Henri: <https://salarisonderhandelen.nl/in-memori-am-henri-castermans> en <https://salarisonderhandelen.nl/het-egidius-lied-het-henri-lied-voor-henri-castermans>

INHOUD

WOORD VOORAF	11
INLEIDING.....	19
Kluchten.....	19
Esbattementen	23
DE KLUCHT NU NOCH (TOE MAAR).....	37
Handschrift ‘Verzameling Theysbaert’	37
Ontstaan, auteurschap en bron	37
Samenvatting van <i>Nu noch (Toe maar)</i>	38
Personages.....	40
Aandachtspunten	43
NU NOCH (TOE MAAR) IN HEDENDAAGS NEDERLANDS	49
Nu noch (Toe maar).....	53
Eerste toneel.....	53
Tweede toneel	58
Derde toneel	63
Vierde toneel	64
Vijfde toneel.....	65
Zesde toneel.....	69
Epiloog	71
SPROKEN	73
Bekende sprokensprekers	73
Ontstaan van wereldlijk toneel	74
BOERDEN	77
19 boerden	80
1. <i>Dits vanden man die gherne dranc (Dit gaat over de man die graag dronk)</i>	81
2. <i>Tgoede wijf maect den goeden man ende den goeden man maect tgoede wijf (Een goede vrouw vormt een goede man en een goede man vormt een goede vrouw)</i>	85
3. <i>Wisen raet van vrouwen (Vrouwenlistigheid)</i>	88
4. <i>Van enen man die lach gheborghen in ene scrine (Over een man die in een kist verstopt zat)</i>	90
5. <i>Een bispel van II clerken ene goede boerde (Twee studenten als voorbeeld, Een goede boerde)</i>	94
6. <i>Vanden cnape van Dordrecht ene sotte boerde (Over de jongen uit Dordrecht, Een zotte boerde)</i>	97

7. Van III ghesellen die den bake stalen (Over drie vrienden die een half varken stalen)	99
8. Van Lacarise den keitijf die een pape sach bruden zijn wijf (Over Lazarus de sukkel, die zag hoe een pastoor het met zijn vrouw deed)	101
9. Vanden waghen (Over de wagen)	103
10. Vanden paep die zijn baeck ghestolen wert (Over de priester van wie een varken werd gestolen)	112
11. Vanden monick (Over de monnik)	114
12. De eo qui duas volebat uxores (Over de man die twee vrouwen wilde)	115
13. Dits vanden vesscher van Parijs ende van sinen wive, sijts wijs (Dit gaat over de visser uit Parijs en zijn vrouw, leer ervan)	119
14. Dits van Heilen van Beersele, die de III jaghede te spele (Dit gaat over Heile uit Beersel, die met drie mannen naar bed ging)	121
15. Vander vrouwen die boven haren man minde ende watter gheschiede van (Over de vrouw die vreemdging en wat daarvan kwam)	135
16. Ic prijs een wyf (Ik prijs een vrouw)	136
17. Sint dat wi vrouwen garen (Zolang wij naar vrouwen verlangen)	137
18. Van der weldaet die de duvele dede (Over een goede daad van de duivel)	139
19. Van den dorpman ende zinen wive (Over de dorpsbewoner en zijn vrouw)	141
Nog 5 'boerden' ofwel komische vertellingen	143
1. Dmeisken metten sconen vlechtken (Het meisje met de mooie vlechtjes)	143
2. Ene boerde (Een boerde)	146
3. Van eenre baghinen ene goede boerde (Over een begin, Een goede boerde)	149
4. Dits vanden tanden (Dit gaat over de tanden)	160
5. Dit es de frenesie (Wat een waanzin)	163
Een heel aparte 'boerde' ofwel taalgrap	175
Ene boerde (Een boerde)	176
Afbeeldingen	180
NOTEN	187
BIBLIOGRAFIE	209
Uitgaven van <i>Nu noch</i> (Toe maar)	209
Middelnederlandse woordenboeken	210

Overige literatuur	211
BIJLAGE 1	235
Now again.....	235
BIJLAGE 2.....	237
Recensies en een pittige polemieek met prof. dr. Ludo Jongen.....	237

WOORD VOORAF

Nu noch (*Toe maar*) is misschien wel de beste klucht uit de middeleeuwen. In de 16de eeuw is zij enorm populair en heden ten dage wordt zij nog steeds gelezen en opgevoerd. Volgens professor Johan Nowé (2000, p. 219) behoort *Nu noch* tot de beste middeleeuwse kluchten:

Een van de beste sotternieën is beslist de *Ghenouchlike clute van nu noch* ('De amusante klucht van Toe-maar').

Eenzelfde positieve waardering van *Nu noch* is te vinden op: <http://www.leidsekluchtencompagnie.nl/kluchten/uitgevoerde-kluchten/de-minnestrijd-nu-noch>:

Deze misschien wel beste klucht uit de middeleeuwen werd in 2004 (Hooglandse Kerk) en 2005 (Weddesteeg) opgevoerd tijdens het Rembrandtfestival in Leiden. Sinds 2009 wordt deze klucht nagenoeg elk jaar gespeeld, maar dan op rijm conform het origineel!

De Nederlandse letterkundige en vertaalster Marie van der Zeyde (1906-1990) en Henk Hoornweg hebben *Nu noch* in 1935 bewerkt: *Toe maar, Klucht in een bedrijf*. In het 'Voorwoord' schrijven zij:

Deze bewerking was oorspronkelijk bestemd voor een feestavond van het Clubhuis de Arend in Rotterdam, dus uitsluitend 'voor huiselijk gebruik'. Toen het stuk echter bij spelers en publiek zozeer in de smaak bleek te vallen, meenden wij dat er ook in ruimer kring wel belangstelling voor zou bestaan.

De *Boekengids* van 1936 spreekt van 'bepaald 'n leuke bewerking van het middeleeuwsche "Nu noch" ' (p. 147).

Ook de literatuurhistoricus Gerrit Kalff (1856-1923) was in 1907 al erg lovend over *Nu noch*:

Met welk een talent zijn in deze kluchten [nl. *Nu noch* en *Klucht van Playerwater*, R.C.] nieuwe liedjes gesteld op oude 'vooysen'! [vooys of voois = melodie, lied, R.C.] Welk een frischheid en welk een afwisseling zien wij hier, hoe weten deze stukjes ons te boeien, hoe goed zijn zij gebouwd, hoe aardig uitgewerkt, welk eene komiek van goed allooi! In beide zijn alleraardigste

tooneeltjes; in *Nu Noch* b.v. de duivelbezweering, het eten van den pannekoek waarbij 'nu nog' een nieuwe beteekenis krijgt, de overvalling der beide mannen door de gefopte vrouw (Kalff 1907, p. 360-361).

De literatuurhistoricus Gerard Knuvelde (1902-1982) is het niet alleen volledig eens met Gerrit Kalff wat de literaire merites van *Nu noch* betreft, maar plaatst deze klucht zelfs boven de kluchten van Cornelis Everaert (1485-1566):

[...] moet men toegeven, dat de vijftiende-eeuwse, klaarblijkelijk zó van het leven afgekeken sotternieën *Nu noch* en *Playerwater* in levendigheid, boertigheid en komische kracht Everaerts weldoordachte bedenksels overtreffen (Knuvelde 1976-1978, p. 512).

In 1994 heeft het tijdschrift *Canadian journal of Netherlandic studies* een hele aflevering gewijd aan *Nu noch*. Professor Peter Beidler had in de lente van 1994 besloten om *Nu noch* te behandelen in het seminar 'The Medieval Origins of British Drama'. Therese Decker schrijft in 'Introduction to Special Issue on *Nu noch*':

Given the general scholarly neglect of *Nu noch*, I was delighted when Peter told me of his students' plans to perform the play and to write scholarly analyses of it. I was also delighted when I saw the play on the classroom stage and heard the five student papers. I would not have suspected that the little farce, only 235 lines long, could yield such varied and sophisticated interpretations. I can only agree with Peter that this edition, translation, and the five groundbreaking essays that follow will mark the start of a long overdue [= te laat, over tijd, R.C.] scholarly attention to this comedy. Who can tell what other golden literary nuggets [= juweeltjes, R.C.] are hidden in *Nu noch*, waiting to be unearthed [to unearth = onthullen, aan het licht brengen, R.C.] and presented to the public? (Decker and Beidler 1994, p. 2).

De taal van *Nu noch* is Middelnederlands. Voor een leek is dat vrij moeilijk te begrijpen en zonder annotaties (woordverklaringen) loop je al snel vast. In de middeleeuwen bestond geen officiële spelling. Trouwens, hét Middelnederlands bestaat niet. Er is slechts sprake van een verzameling dialecten. Elk dialect had zijn taaleigenaardigheden. Een woord werd in de praktijk op meerdere manieren gespeld. Dat maakt het soms moeilijk om te onderkennen

welk woord bedoeld wordt. De eerste officiële spelling dateert van 1804 en is opgesteld door de neerlandicus Matthijs Siegenbeek (1774-1854). Nu hebben we de *Woordenlijst Nederlandse taal*, ook wel het Groene Boekje genoemd. Hierin staan de officiële spellingregels en de officiële spelling van woorden. Overigens was er ook geen officiële grammatica in de middeleeuwen. Er waren dus geen vaste grammaticaregels, waardoor er wisselende taalvormen voorkwamen. De eerste spraakkunst van het Nederlands is in 1584 verschenen: *Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst, ófte vant spellen ende eyghenscap des Nederduitschen taals* van Hendrik Laurensz. Spiegel (1549-1612) met 'Voorreden' (een voorwoord of voorbericht) van Dirck Volckertsz. Coornhert (1522-1590).¹ Deze grammatica is geschreven in de traditionele onderwijsvorm van de dialoog (= tweespraak). Tegenwoordig hebben we de *Algemene Nederlandse spraakkunst* (ANS), die de meest gezaghebbende grammatica van het Nederlands is.

Vaak worden middeleeuwse toneelstukken gespeeld in het Middelnederlands. Dat wordt gedaan om een middeleeuwse sfeer op te roepen, maar het publiek begrijpt dan het grootste deel van de gesproken tekst niet. Daarnaast is het voor de acteurs vele malen moeilijker om de tekst in het Middelnederlands vanbuiten te leren dan die in eigentijds Nederlands.

Meestal worden middeleeuwse teksten uitgegeven met verklarende voetnoten. Dan zit je te lezen met één vinger bij de tekst en met een andere vinger bij de voetnoten. Niet alle woorden die je niet kent, worden hertaald en omdat het Middelnederlands vaak een heel andere zinsstructuur heeft dan het moderne Nederlands, moet je geregeld een zin twee of drie keer lezen, voordat je begrijpt wat er bedoeld wordt. Dit gaat zeer ten koste van het leesgenot. Vgl. Marita Mathijssen (2003, p. 125):

Hertaling is de enige weg naar de hedendaagse lezer. Daarmee geeft de historisch letterkundige aan, dat het oude Nederlands een vreemde taal is geworden, zoals het Frans of Duits. Literaire auteurs uit deze landen krijgen mooie, gesubsidieerde vertalingen – waarom onze auteurs uit het verleden dan niet?

Bij hertalingen van middeleeuwse teksten wordt de Middelnederlandse tekst veelal afgedrukt op de linkerpagina en de hertaling op de tegenoverstaande pagina. Ik vind het eigenlijk een vreemde gewoonte om ook de Middelnederlandse tekst op te nemen. Als bijvoorbeeld een Engelstalig boek wordt vertaald in het

Nederlands, of het nou fictie of non-fictie is, wordt het Engels ook niet op de linkerpagina afgedrukt.

Voor de hertaling van *Nu noch* heb ik dankbaar gebruikgemaakt van de uitgaven van deze klucht en de Middelnederlandse woordenboeken in de 'Bibliografie', met name het *Middelnederlandsch woordenboek* (het MNW) en het *Woordenboek der Nederlandsche taal* (het WNT). Mijn hertaling is niet per versregel, maar in doorlopend proza. Het eindrijm heb ik dus niet behouden. Wil je het slotrijm van Middelnederlandse teksten handhaven, dan krijg je erg onnatuurlijke zinnen en moet je af en toe woorden gebruiken die geen goede hertaling zijn.

De oorspronkelijke tekst heb ik niet opgenomen omdat deze uitgave bedoeld is om *Nu noch* in hedendaags Nederlands weer te geven. Wil je de Middelnederlandse tekst ook lezen, dan kun je die met Google makkelijk vinden en vervolgens downloaden, dus met een paar muisklikken heb je die op je laptop. *Nu noch* in het Middelnederlands is op de volgende webpagina's te vinden:

- https://dbnl.nl/arch/oliv007vier01_01/pag/oliv007vier01_01.pdf (met annotaties)
- https://dbnl.nl/arch/_nun001nuno02_01/pag/_nun001nuno02_01.pdf (met annotaties)
- https://dbnl.nl/tekst/molt001midd01_01/molt001midd01_01_0010.php (met annotaties)
- https://dbnl.nl/tekst/will028belg02_01/will028belg02_01_0013.php (met annotaties)
- https://dbnl.nl/tekst/leen006midd01_01/leen006midd01_01_0027.php (zonder annotaties)
- <https://www.verhalenbank.nl/items/show/132172> (zonder annotaties)

Vertalen is interpreteren. Vertalen is ook verminken. Ik heb ernaar gestreefd om de hertaling zo begrijpelijk en leesbaar mogelijk te maken, zodat je de tekst kunt lezen zonder verklarende voetnoten. Enkele passages in *Nu noch* zijn voor een hedendaagse lezer niet of nauwelijks te begrijpen. Daarom licht ik die toe in de paragraaf 'Aandachtspunten'. Als je eerst of alleen de klucht *Nu noch* (*Toe maar*) wilt lezen, verdient het aanbeveling om vooraf die aandachtspunten te lezen zodat je moeilijke passages beter begrijpt. Door de gedetailleerde inhoudsopgave kun je makkelijk vinden wat je zoekt.

Verder behandel ik in deze uitgave andere kluchten, sproken, 19

boerden, 5 'boerden' ofwel komische vertellingen en 1 'boerde' ofwel taalgrap. Er komen ook nog 2 schetenwedstrijden voorbij. Kortom: veel onderbroekenlol. Van de laatste 6 'boerden' heb ik wel de Middelnederlandse tekst opgenomen zodat je toch wat couleur locale kunt proeven. Van alle middeleeuwse teksten die ik bespreek, is de Middelnederlandse versie met Google of op www.dbnl.nl makkelijk te vinden.

Voor de liefhebbers van een geannoteerde uitgave heb ik één Middelnederlandse tekst met veel en uitvoerige annotaties opgenomen: *Dits van Heilen van Beersele, die de III jaghede te spele*. Zelf vind ik dat de grappigste boerde. Iedere keer als ik die lees, moet ik weer lachen. Ik denk dat ze in de middeleeuwen dubbel hebben gelegen als die werd voorgedragen.

In citaten heb ik de spelling af en toe stilzwijgend gemoderniseerd of gecorrigeerd. Zo schreef je vroeger 'Middeleeuwen' en 'Renaissance' met een hoofdletter, maar tegenwoordig schrijf je de naam van een historische periode met een kleine letter, dus 'middeleeuwen' en 'renaissance' (zie het Groene Boekje, p. 124-125).

Is de onderhavige uitgave van oudere literatuur wel of niet wetenschappelijk?

De een vindt van niet omdat deze uitgave niet wetenschappelijk geannoteerd is. Bij uitgaven van oudere literatuur staan de annotaties meestal in voetnoten, maar bij mij staan die in een uitgebreide toelichting en uiteraard ook in de hertaling, zodat de lezer tijdens het lezen niet afgeleid wordt en zijn leesgenot niet verstoord wordt. Ik zie voetnoten als de eksterogen van een tekst. Noël Coward (1899-1973) was een Engelse acteur en toneelschrijver en zei: 'Having to read footnotes resembles having to go downstairs to answer the door while in the midst of making love' (Voetnoten moeten lezen is zoiets als naar beneden gaan als er gebeld wordt, terwijl je midden in een vrijpartij zit). Voor de klucht *Nu noch* heb ik zelfs de paragraaf 'Aandachtspunten' toegevoegd en dat zijn allemaal uitgebreide annotaties. Ik geef de lezer aan hoe hij op internet de Middelnederlandse teksten kan vinden. Dus de lezer kan desgewenst mijn hertaling vergelijken met het origineel. Verder noem ik mijn bronnen in de uitgebreide 'Bibliografie'. De lezer kan dan ook alles controleren en verifiëren en hij weet welke publicaties hij moet raadplegen voor verdere studie. Overigens is niet iedere uitgave van een geannoteerde Middelnederlandse tekst wetenschappelijk te noemen. *Een abel spel van Esmoreit sconincx sone van Ceciliën gevolgd door De klucht van nu noch*

bevat zeer veel annotaties (*Esmoreit* heeft in totaal 294 annotaties en *Nu noch* 100), maar dit boekje c.q. cahier van 34 pagina's is geen wetenschappelijke uitgave. Het bevat te weinig toelichting en geen bibliografie. Anderzijds is het boek *Drie schandaleuse spelen* (*Brussel 1559*) van Willem van Eeghem (Van Eeghem 1937) wel een wetenschappelijke uitgave, hoewel de drie Middelnederlandse toneelstukken niet geannoteerd zijn. Deze uitgave bevat namelijk een zeer uitgebreide inleiding van 35 pagina's en heel veel bronnen. Dini Hogenelst (1997a en 1997b) is een zeer doorwrocht proefschrift; zij heeft er ook vele jaren aan gewerkt. Er is altijd wel enige kritiek te geven, zo ook op deze dissertatie (zie Theo Meder 1998). Dit laat onverlet dat het een proefschrift met een zeer hoog wetenschappelijk gehalte is, hoewel van de 358 sproken (waaronder 19 boerden) niet de geannoteerde Middelnederlandse tekst of een hertaling gegeven wordt. Het proefschrift bevat wel samenvattingen van alle sproken en heel veel andere informatie.

De ander vindt de onderhavige uitgave wel wetenschappelijk, omdat wetenschapsbeoefening, in casu beoefening van empirische wetenschap, de zoektocht naar de ware kennis over de ons omringende werkelijkheid is en de verklaring ervan. Wetenschappelijke kennis is gegrond (d.w.z. dat er de best mogelijke rationele rechtvaardiging voor gegeven wordt op een bepaald moment), systematisch (d.w.z. dat er volgens een systeem verbanden worden gelegd tussen verschijnselen door te vergelijken, te classificeren en te generaliseren) en intersubjectief (d.w.z. dat het niet uitmaakt wie tot de kennis komt, omdat de voorkeuren, overtuigingen en vooroordelen van het subject oftewel de wetenschapsbeoefenaar geen rol spelen).² Wat belangrijk is in de wetenschap, is dat je **zelf** de bronnen onderzoekt en je dus niet klakkeloos afgaat op wat anderen beweren; autopsie wordt dat ook wel genoemd. Wetenschappelijke kennis is altijd voorlopig. Volgens de dialectiek leidt de confrontatie van een these met een antithese tot een synthese (hogere waarheid). *Du choc des opinions jaillit la vérité*. Ook hypothesen en theorieën bevatten niet de ultieme waarheid. Ze moeten worden getoetst en worden dan bevestigd (geverifieerd) of ontkracht (gefalsificeerd). In het laatste geval worden ze bijgesteld. Indien een wetenschapper uitspraken doet die niet blijken te kloppen, dient hij die uiteraard te rectificeren. In 'Bijlage 2' ontmoeten we een hoogleraar die dat halsstarrig weigert; een redacteur en een uitgever stellen zich eveneens onwetenschappelijk op door niet in te grijpen maar hem de hand boven het hoofd te houden. Daarmee zetten deze drie minkukels zichzelf niet in hun hemd maar in hun onderbroek; zij geven mijns inziens met hun gedrag een heel eigen invulling aan het begrip *onderbroekenlol*.

Maar och, de discussie of deze uitgave wel of niet het predicaat 'wetenschappelijk' verdient, vind ik niet zo interessant. Ik vind het belangrijker dat Middelnederlandse (grappige) teksten toegankelijk zijn voor zo veel mogelijk lezers, zij er volop van kunnen genieten, de literaire en historische context begrijpen en weten welke bronnen zij kunnen raadplegen voor verdere studie. De Franse filosoof Félicité Robert de Lamennais (1782-1854) zei: 'La science ne sert guère qu'à nous donner une idée de l'étendue de notre ignorance' (De wetenschap dient alleen om ons een idee te geven van de omvang van onze onwetendheid). En de Franse auteur Jules Verne (1828-1905) schrijft in zijn boek *Voyage au centre de la terre* (1864) (Reis naar het middelpunt van de aarde): 'La science, mon garçon, est faite d'erreurs, mais d'erreurs qu'il est bon de commettre, car elles mènent peu à peu à la vérité' (De wetenschap, mijn jongen, bestaat uit fouten, maar fouten die goed zijn om te maken, want ze leiden geleidelijk tot de waarheid).

Verder vind ik dat je altijd kritisch moet blijven als het om uitspraken van wetenschappers of resultaten van wetenschappelijk onderzoek gaat. Per slot van rekening is niets zo onzinnig of er is wel een wetenschapper te vinden die het onderschrijft. Er is zelfs een wetenschapper uit wiens onderzoek blijkt dat alle weduwen langer leven dan hun echtgenoot. 😊 Nog zo'n baanbrekend onderzoek: van de 10 mannen mag een vrouw er 11 's nachts wakker maken voor seks. 😊³ Wetenschappelijk onderzoek toont ook aan dat meisjes eerder beginnen te praten dan jongens. Volgens de wetenschappers komt dat doordat het eerste waar meisjes mee beginnen te spelen poppen zijn, wat uiteraard de communicatie bevordert, terwijl jongens niet alleen met auto's beginnen te spelen maar ook met zichzelf. 😊 En recent heeft de wetenschap iets eetbaars ontdekt dat door vertraagde afgifte (de knappe koppen die voor de camera hun onderzoeksresultaat zichtbaar trots toelichtten, spraken van 'timed release' en 'sustained release') de seksuele drive sterk vermindert. Het heet bruidstaart. 😊

Tijdens mijn studie Nederlandse taal- en letterkunde hebben mijn oudste broer Henri Castermans en ik samen enkele boerden doorgenomen en voorzien van woordverklaringen om ze beter te begrijpen. Hij vond het grappige vertellingen en opperde mij het idee om die een keer uit te geven met toelichtingen. Enkele woordverklaringen die Henri voorstelde, heb ik toen genoteerd en heb ik nu gebruikt voor het voorliggende boek omdat ze correct bleken te zijn hoewel hij geen neerlandicus was maar een fiscaaljurist. Daarom noem ik ook zijn naam op het omslag en de titelpagina. Graag had ik Henri een exemplaar aangeboden, maar

dat is niet mogelijk omdat hij helaas al bijna twee jaar niet meer onder ons is. Hopelijk bezorgt Onze-Lieve-Heer Henri in de hemel een exemplaar – Hij is immers almachtig – zodat Henri aldaar kan genieten van vermakelijke teksten uit de middeleeuwen.

Voor op- en aanmerkingen hou ik me warm aanbevolen. Je kunt me die laten weten via de pagina ‘Contact’ van www.robertcastermans.nl of www.salarisonderhandelen.nl⁴

Rest mij je veel leesplezier te wensen!

Robert Castermans
Amsterdam, juli 2025

INLEIDING

Kluchten

In de middeleeuwen heet een klucht een 'clute', 'cluyte', 'sotternie' of 'sotheit'. Het woord *kluit* voor klucht bestaat nog steeds, maar is inmiddels verouderd. Een klucht is een kort toneelstukje van hooguit een paar honderd versregels met kijkende vrouwen, domme mannen en seksueel getinte grappen. De vrouw is een feeks en de man een sul. Hij krijgt een pak slaag van zijn vrouw en zij gaat vreemd. De vrouw heeft de broek aan en de man is een pantoffelheld.

Jelle Haemers en anderen leggen in hun boek *Wijvenwereld* (p. 71 en 102) de literaire en historische context voortreffelijk uit:

In de volkse cultuur circuleerden tal van deze verhalen, toneelstukjes en grappen waarin domme, sullige mannen het slachtoffer werden van hun hardvochtige, bazige vrouwen. Deze grappen waren erg populair omdat vrouwen net ondergeschikt hoorden te zijn aan hun mannen. Op die manier verbeeldde deze karikaturale vertelsels een soort van omgekeerde wereld en maakten ze pantoffelhelden belachelijk. Dat heeft overigens niet alleen met een grote gevoeligheid voor schande te maken, maar ook met de klassieke rolverdeling binnen het huwelijk.

en:

In de kunst en literatuur won tijdens de veertiende eeuw het thema van de zogenaamde 'pantoffelheld' of 'hennentaster' namelijk sterk aan populariteit, met een hoogtepunt in de eerste helft van de zestiende eeuw. Het voerde de karikatuur op van een huishouden waarin de machtsverhoudingen op hun kop stonden: een man die volledig onder het juk van zijn bazige huisvrouw gebukt ging. Verhalen over listige vrouwen die hun man commandeerden en de broek buitenshuis droegen, terwijl hij de typisch vrouwelijke taken in het huishouden op zich nam, zoals de kippen of 'hennen' verzorgen, kenden een immense populariteit. Afbeeldingen van echtgenoten die door hun vrouw werden geslagen of vrouwen die op de rug van hun man reden alsof hij een paard was, werden gemeengoed. De boodschap was duidelijk: hoed u voor vrouwen die zich onttrekken aan mannelijk gezag en daarmee de machtsbalans binnen het gezin overhoophalen!

De lach als glijmiddel.

Als een vrouw haar man bedroog, leek het alsof de man zijn vrouw niet de baas kon of dat hij op seksueel gebied tekortschoot. Dit maakte hem tot het mikpunt van spot in de gemeenschap. De seksueel onbekwame man groeide aan het einde van de middeleeuwen uit tot een stereotiepe kluchtfiguur. Meestal trad hij op als een oude man die niet meer in staat was om te voldoen aan de seksuele wensen van zijn veel jongere vrouw. In de klucht *Haestbedroghen en Vrou Pluyssse* heet de man 'Ledich Nayere' (Meneer Uitgenaaid) en zijn echtgenote 'Vrou Pluyssse' (Vrouw Poesje). Hij prijst haar en zegt dat zij hem in alles overtreft, waarop zij snedig opmerkt dat zij dan ook de broek moet dragen. Hij vat dat letterlijk op en prompt geeft hij haar zijn broek.

Bij de strijd om de broek ging het niet alleen om het spelen van de baas in huis en het goed besturen van het gezin, maar ook om de macht op seksueel gebied. De man lag bijvoorbeeld op zijn knieën vóór zijn vrouw om haar orale seks te geven. Dit was vernederend voor hem, want hij kon haar alleen nog maar met zijn mond bevredigen en niet meer met zijn geslachtsapparaat. De vrouw had korte hielen of schoenen met korte hielen. Deze beeldspraak gaf aan dat ze zo graag seks wilde dat ze zich snel op haar rug kon laten vallen om haar benen te spreiden.

Een 'sotternie' of 'sotheit' is een middeleeuwse klucht die gespeeld werd na de opvoering van een van de abele spelen. Er bestaan vier sotternieën:

1. *Die hexe* (De heks). Twee vrouwen klagen elkaar hun nood. Een derde vrouw, Juliana, geven ze de schuld van hun tegenslagen. Ze roddelen flink over haar en de ene scheldt haar uit voor hoer en de andere noemt haar een stronthoer. Als ze menen dat ze bewijs hebben dat Juliana aan toverij doet en hen met haar toverkunsten bestolen heeft, slaan ze haar in elkaar.
2. *Lippijn*. Een oudere man, Lippijn, ziet met eigen ogen dat zijn vrouw overspel pleegt, maar hij laat zich door de vriendin van zijn vrouw wijsmaken dat de duivel zijn zinnen heeft begoocheld. Thuis krijgt Lippijn van zijn vrouw en haar vriendin een pak slaag, omdat hij het gewaagd heeft om haar van overspel te verdenken.
3. *Die buskenblaser* (De busjesblazer). Een oude boer kan zijn veel jongere vrouw seksueel niet meer bevredigen. Daarom doet zij het met een ander. De oude man laat zich door een kwakzalver een verjongingskuur aansmeren en hoopt daarmee zijn vrouw weer voor zich te winnen. Hij moet daartoe in een wonderbusje

blazen. Als hij dat doet, denkt hij dat hij de verjongingskuur ondergaan heeft, maar hij heeft slechts zwarte poeder over zijn gezicht geblazen.

4. *Rubben*. Een boer, Rubben, is na drie maanden huwelijk al vader van een zoon. Hij weet dat dit niet kan, want vóór het huwelijk heeft hij geen seks gehad met zijn vrouw. Bij zijn schoonouders klaagt hij hierover. Die geven hem een onzinverklaring, die de naïeve Rubben gelooft. Aan het eind krijgt de schoonvader van diens vrouw een geduchte aframmeling, omdat hij zegt dat zij ook geen maagd meer was toen ze trouwden.

Zo'n kort blijspel is volks van aard en behoorlijk ruw. Er wordt gescholden en gevochten. De platvloersheid van de klucht diende als tegenwicht tegen de verhevenheid van een abel spel. Na een serieus toneelstuk konden de toeschouwers nog even ontspannen door smakelijk te lachen om een komische scène, mogelijk om hen in een goede stemming te brengen zodat ze royaal de beurs zouden trekken wanneer er met de muts werd rondgegaan.

Al in de klassieke oudheid werd na tragedies van bijvoorbeeld Aischylos (ca. 525-ca. 456 v.Chr.), Sophocles (497/496-406/405 v.Chr.) en Euripides (ca. 480-ca. 406 v.Chr.) een klucht opgevoerd, zodat de toeschouwers niet al te geëmotioneerd naar huis zouden gaan. Zo'n komisch naspel heet een saterspel.⁵ Het bestond uit boertigheden van saters. Zij behoorden tot het gevolg van de wijngod Dionysos en waren geil en plaagziek. Vaak werden ze dan ook afgebeeld met een erecte penis; dat was een leren fallus van enorme omvang die net als de staart van een paard of een bok aan de onderkleden was vastgenaaid.⁶ Daarnaast waren ze belust op dans en muziek. Een serie van drie tragedies⁷ (= trilogie⁸) met een daaropvolgend saterspel⁹ wordt een tetralogie genoemd (het Griekse *tetra*- in samenstellingen betekent 'vier'). Het publiek moest na de schrik en het medelijden, opgeroepen door de tragedie, weer in balans met zichzelf gebracht worden. Dit wordt de catharsis genoemd; letterlijk betekent dit woord 'reiniging', 'loutering', 'zuivering'. Rob Erenstein (2010, p. 47) zegt hierover:

Door de wijze waarop de tragedieschrijver een eind maakt aan de gebeurtenissen verzoenen de toeschouwers zich zowel met het lijden van de held als met hun eigen bestaan, waarin zoets toch ook best zou kunnen gebeuren. De toeschouwer put door dit louteringsproces kracht uit wat hij gezien heeft om met nieuwe moed door te leven. Om hem helemaal weer in zijn oude doen te brengen werd er na drie tragedies vol tragisch leed nog een

naspel gegeven waarin saters en drank centraal stonden. Als iedereen daar hartelijk om had gelachen, keerde men voldaan naar huis terug.

De vier abele spelen, waarna de bovenstaande vier sotternieën werden opgevoerd, zijn respectievelijk:

1. *Lanseloet van Denemerken*. De kroonprins van Denemarken, Lanseloet, wil trouwen met de hofdame Sanderijn, maar door het standsverschil wil zijn moeder dat niet. Zij zal ervoor zorgen dat Sanderijn hem in zijn kamer opzoekt als hij belooft om haar na de seks te verstoten; zie voor een uitgebreide inleiding op en een hertaling in hedendaags Nederlands van dit abele spel en de sotternie *De heks* Robert Castermans (2024a).
2. *Esmoreit*. De neef van de koning van Sicilië, Robberecht, stelt alles in het werk om het huwelijk van Esmoreit, de kroonprins van Sicilië, en Damiët, dochter van de koning van Damascus, te dwarsbomen. Hierin slaagt hij niet en aan het eind wordt deze verrader opgehangen.
3. *Gloriant*. De hertog van Bruuyswyc, Gloriant, wil trouwen met de prinses Florentijn. Haar eerzame bode, Rogier, brengt de gelieven met een list bijeen.
4. *Vanden winter ende vanden somer*. De hoofdfiguren Winter en Zomer zijn verwickeld in een discussie over de vraag welk jaargetijde het meeste betekent voor de liefde. De zomer die zwoele gevoelens opwekt of de winter die de behoefte aan lichamelijke warmte oproept?

De abele spelen zijn overgeleverd in het Hulthemse handschrift, zo genoemd naar een vroegere eigenaar, mr. Karel van Hulthem (1764-1832). Hij was rechter in Gent. Als bibliofiel kocht hij in 1811 het handschrift op een veiling in Brussel voor slechts 5,50 frank. Momenteel bevindt het zich in de Koninklijke Bibliotheek in Brussel onder signatuur 15.589-623. Op <https://uurl.kbr.be/1737555> is het als facsimile-uitgave te vinden. De facsimile's zijn van buitengewoon hoge kwaliteit; ook al zoom je maximaal in, het beeld blijft zeer scherp.

Het handschrift-Van Hulthem dateert van circa 1405-1408 en bevat meer dan tweehonderd Middelnederlandse teksten. Doordat alle titels voorzien zijn van een volgnummer, weten we dat het handschrift oorspronkelijk uit ten minste 214 titels heeft bestaan. Het heeft ooit

in ieder geval 278 bladen geteld, waarvan er nu nog 241 over zijn. Tijdens het overleveringsproces zijn dus 37 bladen verloren gegaan. De teksten nr. 1 en nr. 199 ontbreken volledig en negen teksten zijn slechts fragmentarisch overgeleverd. In totaal bevat het handschrift dus 212 teksten, waarvan er 9 onvolledig zijn (*Het handschrift-Van Hulthem*, band 1, p. 10-11 en 78-101). Als *Die buskenblaser* (nr. 205.2), *Die hexe* (nr. 206.2) en *Rubben* (nr. 211.2) een eigen nummer hadden gekregen, zouden we uitkomen op 215 teksten. Frits van Oostrom (2017, p. 182 en 2013, p. 11) telt 686 teksten omdat hij o.a. rijmspreuken als aparte teksten beschouwt.

Vanwege zijn rijkdom wordt het Hulthemse handschrift wel 'de Nachtwacht van de Middelnederlandse letterkunde' genoemd. De teksten die in dit handschrift zijn opgenomen, dateren uiteraard van vóór 1405-1408. De abele spelen zijn het oudste ernstige wereldlijke toneel in de volkstaal in Europa. Er bestaat wel ouder komisch toneel en religieus toneel, maar dat is geschreven in het Latijn of in het Frans.

Naast de bovenstaande vier sotternieën bevat het Hulthemse handschrift nog twee kluchten:

1. *Truwanten*. Een broeder trekt in armoe rond samen met een dienstmaagd. Het Middelnederlandse woord *truwant* betekent 'landloper'. Hij wordt door de duivel aangezet om haar te verleiden.
2. *Drie daghen here*. Een man zit thuis onder de plak. Met zijn vrouw spreekt hij af dat hij haar een dure jas geeft en in ruil daarvoor mag hij drie dagen lang de baas spelen. In zijn brooddronkenheid doet hij de dwaaste dingen.

Een andere heel bekende en misschien wel de beste klucht uit de middeleeuwen is *Nu noch*. De Middelnederlandse woorden *nu noch* betekenen 'toe maar', 'nog wat', 'meer', 'nog een keer', 'meer, meer', 'nog meer', 'ga door'.

Esbattementen

Naast de kluchten en de abele spelen bestaat het wereldlijk toneel van de middeleeuwen uit esbattementen ofwel rederijkerskluchten. Het esbattement is een kort toneelstuk met een anekdotisch en vaak komisch karakter:

De *plots* zijn op het eerste gezicht gemakkelijk na te vertellen verhaaltjes over schelmenstreken, stiekeme vrijages, stomme misverstanden en oplichterijen van uiteenlopende aard, die probleemloos passen in de *common sense*-omschrijving van de klucht in 'transhistorische' zin, als ongecompliceerd komisch toneel over schematisch gekarakteriseerde 'gewone' mensen in hun alledaagse beslommeringen (Femke Kramer 2009, p. 18 of 2008, p. 20).

Er is waarschijnlijk een continue ontwikkeling van de grove sotternieën naar de meer verfijnde esbattementen (Wim Hüsken 1987, p. 25-30). De rederijders noemden een klucht naar het Oudfrans een 'esbattement'.¹⁰ De hedendaagse spelling is 'esbattement', dus met dubbele -t. Het Franse woord *s'ébattre* betekent 'zich vermaken'. Het esbattement heeft rond de 500 versregels en is vaak komisch omdat het dient om de stemming te verhogen. Esbattementen werden namelijk opgevoerd op kermissen, jaarmarkten, met Pinksteren, tijdens Vastenavond, bij de Blijde Inkomst van een nieuwe vorst en op veel andere feesten. Een esbattement werd meestal 's avonds opgevoerd, nadat 's middags een serieuzer zinnespel ('spel van sinne') was vertoond.

Het totale overgeleverde toneelrepertoire van de rederijders omvat een kleine 600 speelteksten. Die zijn slechts een deel van al het rederijdersdrama dat er geweest moet zijn. Onder de bewaard gebleven speelteksten bevinden zich 70 à 80 esbattementen. Het is niet eenvoudig om de grenzen van een literair genre te trekken. Behoren bijvoorbeeld *De klucht van de koe* (1612) en *De klucht van den molenaar* (1613) van Gerbrand Adriaensz. Bredero (1585-1618) wel of niet tot de rederijderskluchten? (Femke Kramer 2009, p. 267-303 of 2008, p. 239-265 bevat een catalogus met samenvattingen van de 77 rederijderskluchten die zij bespreekt.)

De meeste esbattementen zijn anoniem en niet gedateerd. Het was onder de rederijders niet gebruikelijk om hun naam te vermelden. Van een tekst werd wel de naam van de verantwoordelijke rederijderskamer genoemd.

Dit sloot aan bij de inhoud van de stukken, want daarin werd niet geappelleerd aan individuele, persoonlijke zaken, maar aan algemene, maatschappelijke gevoelens. Het individu was duidelijk ondergeschikt aan de groep (Jan Thönsz 1996, p. 14).

De rederijders domineerden het literaire leven van grofweg 1450 tot 1550. Ze hielden zich voornamelijk bezig met het schrijven en voordragen van gedichten en het schrijven en opvoeren van

toneelstukken, bij voorkeur in onderlinge wedijver. De wedstrijden werden zowel binnenskamers gehouden als op grote meerdaagse festivals, waar rederijderskamers van heinde en verre op afkwamen. Zo'n groot feest van de rederijders heette een landjuweel. Het duurde meestal enkele dagen, maar kon ook een paar weken duren.

Een rederijderskamer ('kamer van rhetorike') was een vereniging waarin rederijders de dichtkunst en de toneelkunst beoefenden. De Bourgondische Nederlanden telden tussen 1400 en 1600 zo'n 284 erkende rederijderskamers. Hiervan bevonden zich er 227 in het zuiden, voornamelijk in Vlaanderen en Brabant. Rond 1500 waren zo'n zeventien kamers actief. In het hele gebied van de toekomstige Republiek werden dat er in de loop van de 16de eeuw zo'n 75. Bekende rederijderskamers waren bijvoorbeeld De Egelantier in Amsterdam, De Violieren in Antwerpen en Trou Moet Blijcken in Haarlem. De Egelantier werd begin 17de eeuw geleid door P.C. Hooft (1581-1647).

Aan het hoofd van een rederijderskamer stond de 'Prince' (prins), de erevoorzitter of beschermheer. De artistiek leider van het genootschap was de factor (= maker), vroeger naar het Frans ook facteur geheten. Die schreef de gedichten en toneelstukken waarmee de vereniging naar buiten trad.

Een zeventiende-eeuws spreekwoord luidde: 'Rederijders, kannekijders!' Een kannekijker is een drinkebroer en was een spotnaam voor de rederijders. Met hun drinkgelagen en feesten hadden ze deze bijnaam verworven.

De bekendste dichters uit de rederijderstijd zijn Anthonis de Roovere (ca. 1430-1482) en Anna Bijns (1493-1575). Anthonis de Roovere was vrijwel zeker lid van de Brugse rederijderskamer De Heilige Geest, maar Anna Bijns is nooit lid van een rederijderskamer geweest, waarschijnlijk omdat zij een vrouw was. Cornelis Everaert (ca. 1480-1556) is de bekendste toneelauteur uit de rederijderstijd. Hij heeft 35 toneelstukken geschreven, uitgegeven door Wim Hüsken (2005a en 2005b). Blijkens de titels bevinden zich hieronder 10 esbattementen. Matthijs de Castelein (1485/1489-1550) voltooide in 1550 *De const van rhetoriken*, een handleiding voor het dichten, maar deze poëtica werd pas 5 jaar na zijn dood, in 1555, uitgegeven. Zijn inspiratiebron was *L'art de la rhétorique* (1493) van de Franse dichter Jean Molinet (1435-1507).

Zes bekende esbattementen zijn:

1. *Het esbattement van den appelboom* (Het esbattement over de appelboom).

Het eerste bedrijf: Een arme man, Openhartig (Goet Ront), en zijn

vrouw, Rotsvast Vertrouwen (Deuchdlijck Betrouwen), vormen een boerenechtpaar. Het toneelstuk opent ermee dat ze allebei drie keer hetzelfde zeggen. Openhartig zegt in vs. 1, 4 en 7: 'Hoor eens, Rotsvast Vertrouwen' en Rotsvast Vertrouwen reageert drie keer met: 'Wat zeg je, Openhartig?' Op die manier wordt Rotsvast Vertrouwen geïntroduceerd als een hardhorig personage en Openhartig als een luid schreeuwende boer. Die beantwoordt daarmee meteen aan het beeld dat het publiek graag koestert van een plattelander. Ze klagen over het ongeluk dat hen achtervolgt. Hun geit en kalf zijn verdronken, hun lammetje is opgegeten door de wolf en hun gans is in een vat met zemelen gestikt. Openhartig is de wanhoop nabij. Daarom zegt Rotsvast Vertrouwen in vs. 51-53 troostend tegen haar man: 'Wij hebben noch eenen schoonen appelboom, die schoonste die verre off naer is, met appelen gelaeden' (Wij hebben nog een prachtige appelboom, de mooiste in de wijde omtrek, rijk beladen met appels). Dit zijn ook de beide eigenschappen van de bomen uit Genesis 2:8-9:

De Heer God legde in het oosten, in Eden, een tuin aan en daarin plaatste Hij de mens die Hij had gemaakt. Hij liet uit de aarde allerlei bomen opschieten die er aanlokkelijk uitzagen, met heerlijke vruchten. In het midden van de tuin stonden de levensboom [= de boom des levens, de boom waarvan de vruchten het eeuwige leven schonken, R.C.] en de boom van de kennis van goed en kwaad (*De Bijbel*, p. 29).

Maar de appelboom verleidt de mens tot zonden door zijn schoonheid en zijn rijke vruchten. Geen voorbijganger kan de smakelijke vruchten weerstaan. De appelboom hangt over de weg en als er mensen langslopen en zij zien de appels in de boom hangen, dan klimmen ze erin en stelen de appels. Rotsvast Vertrouwen stelt voor om een beroep te doen op Gods almacht zodat de boom winter en zomer, dus het jaar rond, appels zal leveren. Christus verschijnt als 'Ons Heer Godt' en verhoort de smeekbede: de boom zal altijd appels dragen en iedereen die erin klimt, zal vast blijven zitten totdat Openhartig hem vrijlaat.

Tweede bedrijf: De Onverzadigbare (Donversaedige) komt ten tonele als een marskramer met een korf om zijn hals. Hij is erg moe van een lange en inspannende tocht met een zwaarbeladen korf. Daarom wil hij wat verkwikkends eten. Hij ziet de mooie appels en klimt in de boom. De appels laat hij zich prima smaken en zijn borstzak propt hij vol met appels. Als hij wil afdalen, blijkt hij helemaal vast te zitten. Een verliefd paartje, de jonge man Ongeregeld Leven (Ongereet

Leven) en de jonge vrouw Jonge Loszinnige (Jonge Lustige), komen voorbij en zijn zo onder de indruk van de mooie appels dat ze er zin in krijgen. Ongeregeld Leven trekt zijn overkleed uit en Jonge Loszinnige doet haar sluier af. Ze klimmen in de boom en doen zich tegoed aan de appels. Als ze de man zien van wie de appelboom is, willen ze ervandoor gaan, maar zitten ze gevangen in de boom. Door de appelboom leert men goed en kwaad kennen. Wie een appel steelt, wordt direct gestraft. Zo refereert de appelboom aan de boom der kennis van goed en kwaad uit het paradijs; Genesis 2:15-17:

De Heer God bracht de mens dus in de tuin van Eden, om die te bewerken en erover te waken. Hij legde hem het volgende op: 'Van alle bomen in de tuin mag je eten, maar niet van de boom van de kennis van goed en kwaad; wanneer je daarvan eet, zul je onherroepelijk sterven' (*De Bijbel*, p. 29).

Derde bedrijf: Een ziekte overvalt Openhartig. Zijn ledematen weigeren dienst, zijn hart beeft en zijn lichaam wordt zwak. Hij vreest dat hij gaat sterven. De Dood verschijnt om hem naar het hiernamaals te voeren. Openhartig verzoekt de Dood om een appel voor hem te halen in de appelboom. Dat is zijn laatste wens. De Dood heeft medelijden met Openhartig en vervult zijn wens. Zij klimt in de boom en kan er niet meer uit. Dan realiseert ze zich dat ze bedrogen is. De Dood vraagt vertwijfeld om haar uit de boom te laten, maar Openhartig weigert dit.

Vierde bedrijf: De Duivel komt opdagen. Die is op zoek naar de Dood. Niemand sterft meer en daardoor is de toestroom van zondaars naar de hel gestopt. De Duivel treft de Dood in de appelboom aan en vraagt zich af wat zij daar doet. Hij klimt in de boom en wil de Dood naar beneden dragen, maar komt zelf ook vast te zitten. Openhartig vraagt de vier appeldieven wat ze hem aanbieden als hij ze vrijlaat. De Dood laat Openhartig nog 40 jaar geheel onbezorgd leven, als hij haar uit de boom laat, de Duivel zal hem niet meer tot zonden trachten te verleiden als hij hem zijns weegs laat wegvliegen, de Onverzadigbare staat zijn korf af, Ongeregeld Leven zijn overkleed en Jonge Loszinnige haar sluier. Ze beloven op hun erewoord om hun beloften na te komen. Daarom geeft Openhartig ze alle vier toestemming om te vertrekken. De laatste drie slachtoffers, de Onverzadigbare, Ongeregeld Leven en Jonge Loszinnige, spreken de epiloog uit: iedereen kan maar beter het rechte pad blijven bewandelen.

Zie voor een uitgebreide bespreking van dit esbattement Robert Castermans (2023).

2. *Plaijerwater* (Water om iemand te foppen, Nepwater).

Werenbracht en zijn vrouw runnen een herberg. Zijn vrouw doet net alsof ze erg ziek is. Hij moet *plaijerwater* voor haar gaan halen, dat haar zogenaamd kan genezen van haar ziekte. Ze zegt hem dat dit water te vinden is in het plaatsje Onvrede in Oostland, waar het uit de Doldwaze Berg in Droevledalen stroomt. Toch heeft haar onnozele man niks in de gaten. Als hij de deur uit is, komt de aap uit de mouw. Zij is helemaal niet ziek, maar wilde haar man weg hebben omdat ze 's avonds een afspraak heeft met haar minnaar, de pastoor.

In vs. 70 zegt ze over pastoors: 'Sij en willen niet langhe vrijen, dats de maniere'. Daarmee bedoelt ze dat pastoors door hun geilheid altijd zin hebben en snelle klaarkomers zijn. Genottechnisch gezien is dat een nadeel, maar het voordeel is dat het overspel minder snel ontdekt wordt. Zo'n pastoor klaart de klus in een mum van tijd en piept 'm dan weer (Herman Pleij 2020, p. 182 en 225-226).

Werenbracht komt een man met een hoenderkorf tegen. Die vertelt hem dat zijn vrouw hem bedriegt en wil hem helpen om haar te betrappen. Werenbracht verstopt zich in de hoenderkorf.

Zijn vrouw nodigt de pastoor uit en ontvangt hem bij haar thuis. De hoenderkoopman met in zijn korf Werenbracht verschijnt aan de deur van de herberg en vraagt onderdak. De waardin zegt dat ze al vol zit, maar op advies van de pastoor laat zij hem toch binnen. Die wijst hem een tafel aan en vraagt naar de inhoud van de korf. De hoenderkoopman antwoordt dat daarin kippen zitten en een grote kapoen (= gecasteerde haan). De waardin en de pastoor vermaken zich; ze eten, drinken wijn en zingen.

Dan kruipt Werenbracht uit de korf en geeft hij beiden een geduchte aframmeling totdat de hoenderkoopman aangeeft dat het zo wel genoeg is.

Het stuk eindigt met een oproep van Werenbracht aan het publiek om die vrouwen te eren die graag trouw blijven aan hun echtgenoot.

3. *Een esbatament van de bervoete broers* (Een esbattement over de blootsvoetse broeders).

Proloog: Een 'legwercker' (tapijtwever) en de proloogzegger voeren een korte dialoog van 40 versregels. De proloogzegger begint met een heilwens aan koning Filips II en landvoogdes Margaretha van Parma. Een tapijtwever die zogenaamd deel uitmaakt van het publiek, onderbreekt hem en vraagt of het toneelstuk weer over de blootsvoetse broeders gaat, waar de tapijtwevers zo hard om zijn aangevallen en waardoor zij door sommigen voor schurken zijn uitgemaakt. Hij verzoekt de leden van De Corenbloem met de grootst mogelijke nadruk dat zij voor alle toeschouwers verklaren dat er niet één tapijtwever aan heeft meegeschreven of in heeft meegespeeld.